

Тетяна Пастушенко,
к.і.н., с.н.с., Інститут історії України НАН України
(Київ, Україна), tetiana_p@ukr.net

В'ЯЗНІ З УКРАЇНИ У КОНЦТАБОРІ МАУТГАУЗЕН: СКІЛЬКИ ЇХ БУЛО ТА ЩО МИ ПРО НИХ ЗНАЄМО?

Історія нацистських концентраційних таборів — одна з найбільш досліджених сторінок Другої світової війни. Історія українців у нацистських концтаборах — питання нове й практично невідоме. У цій статті представлені результати проекту «В'язні з України в концтаборі Маутгаузен: історія та пам'ять», головна мета якого була дати відповіді на питання ким були в'язні з України й скільки їх було? Як вони згадують і що розповідають про виживання в концтаборі Маутгаузен?

Дослідження проводилися на основі матеріалів архівів Меморіалу колишнього концтабору Маутгаузен, Федерального архіву Німеччини в Берліні, Інтернет-ресурсів: Міжнародного архіву жертв нацистського переслідування в Бад Арользені (International Archive of Nazi Persecution) та Узагальної бази даних «Меморіал» (Обобщенный банк данных «Мемориал», Російська Федерація), Архіву усної історії «Та сторона» Міжнародного товариства «Меморіал» (Москва). Залучалися також спогади колишніх в'язнів концтабору, записаних та опублікованих в Україні під час різних усноїсторичних проектів.

У складній системі обліку та категорій в'язнів концтаборів, полонених української національності не виділялися. У табірній канцелярії полонених з України відносили до таких категорій: «радянські військовополонені», «цивільні російські робітники», «поляки», «чехи», «словаки».

*Джерелом для обчислення загальної кількості в'язнів з України стала база даних зареєстрованих в'язнів концтабору Маутгаузен, книги видачі номерів в'язнів концтабору та книги реєстрації смерті. На сьогоднішній момент опрацьовані матеріали на «радянських військовополонених» та «цивільних росіян». У списках полонених та цивільних з СРСР вказане місце народження і ми вибирали полонених, які були родом з населених пунктів сучасної території України. Таким чином ми встановили **приблизно понад 20200** українських в'язнів.*

Ключові слова: Друга світова війна, нацистський концентраційний табір, концтабір Маутгаузен, радянські військовополонені, українські жертви нацизму.

Історія нацистських концентраційних таборів — одна з найбільш досліджених сторінок Другої світової війни. Історія українців у нацистських концтаборах — питання нове й практично невідоме. Ми не знаємо

ані загальної кількості, ані становища в'язнів з України. Така ситуація зумовлена дуже складними історичними обставинами, зокрема й геополітичним розташуванням українських земель до, під час та після Другої світової війни. З одного боку про «українців», як окрему категорію в'язнів, відсутня інформація в табірних документах. За логікою нацистів, української держави на той час не існувало, відповідно такої категорії в'язнів — також. З іншого — більшість українських територій по війні опинилися у складі Радянського Союзу, де колишні концтабірники не могли відкрито згадувати про своє минуле, тим більше якимось виокремлювали свою національну ідентичність. Адже сам факт того, що людина спромоглася вижити в полоні у ворога, викликало підозру в радянських спецслужбах. (Громадянам СРСР, які потрапили до виру війни, сталінський режим, як правило, давав право «померти героєм», а не уціліти...) Відповідно ця історія свідомо замовчувалася, не вивчалася й не документувалася, а питання про в'язнів з України взагалі не порушувалося.

Відновлення Української держави у 1991 році, демократизація суспільства, дослідження раніше табуованої історії поставило одночасно важливе питання самовизначення, зокрема пошуку української складової в інтерпретації подій Другої світової війни. З іншого боку — це спосіб самопрезентації держави, адже війна з нацизмом і зараз для багатьох країн у Європі, Америці та Азії продовжує залишатися однією з найважливіших і найдраматичніших сторінок їх історії, слугує своєрідним маркером іміджу держави на міжнародній арені.

У цій статті представлені матеріали проекту «В'язні з України в концтаборі Маутгаузен: історія та пам'ять»¹, головна мета якого була дати відповіді на питання ким були в'язні з України й скільки їх було? Адже попри очевидну чисельність українських свідків, які вижили в цьому концтаборі, ні в нацистських документах, ані в експозиції сучасного меморіального музею на місці нацистського табору, ні в науковій літературі ви не зустрінете згадки про таку категорію в'язнів, як «українці». Не доводиться говорити і про статистичні узагальнення. Відсутність держави України на мапі Європи напередодні Другої світової війни була причиною, що в складній системі обліку та категорій в'язнів концтаборів, полонені української національності не виділялися. Як влучно

¹ Здійснювався Інститутом історії України НАНУ, за ініціативи Посольства України в Республіці Австрія, за підтримки Українського Інституту національної пам'яті, Zukunftsfonds der Republik Österreich (Фонд майбутнього, Австрія). Результат: В'язні з України в концтаборі Маутгаузен : історія та пам'ять / Упор. Руслана Берндл, Маттіас Кальтенбруннер, Тетяна Пастушенко Київ : Фенікс, 2019. — 376 с. [Електронний ресурс] : <https://uinp.gov.ua/elektronni-vydannya/vyazni-z-ukrayiny-v-konctabori-mautgauzen-istoriya-ta-pamyat>

написав Михайло Марунчак, голова Світової ліги українських політичних в'язнів, «Український великан був захований за чужі національні літери. Українцям, як на глум давали позначки окупанських режимів України»². Саме завдяки активній діяльності колишніх в'язнів цього концтабору за кордоном, вдалося відразу після війни зібрати унікальні свідчення про виживання і смерть українців у нацистській неволі. Авторі поодиноких книг спогадів, які вийшли в Радянському Союзі, переважно мусили демонструвати радянську ідентичність.

Перша книга про історію цього концтабору та в'язнів з України вийшла лише у 2009 році³. Це був спільний проект Інституту історії України НАН України, Українського інституту національної пам'яті та Національного музею історії України у Другій світовій війні. У ній вперше опублікували листи, рукописи, інтерв'ю в'язнів з України (1950–2005 рр.), представили унікальний досвід перебування українських в'язнів в одному з найжорстокіших нацистських концтаборів, їх становища у повоєнному радянському суспільстві та соціальної реабілітації у часи незалежної України. Але про узагальнення на той час не було можливості говорити. Через низку фінансових та інституційних проблем вітчизняні дослідники не мали можливості працювати з матеріалами австрійських, німецьких архівів, де зберігаються вцілілі документи по нацистському концтабору, персональними документами бранців, тож багато питань залишилося без відповіді. У 2019 році завдяки ініціативі Посольства України в Республіці Австрія та фінансовій підтримці Австрійського фонду Майбутнє стало можливим провести пошук в архіві Меморіалу колишнього концтабору Маутгаузен. Попередні результати цієї роботи використані у цій статті.

Пошук та обчислення кількості в'язнів з України серед бранців концтабору Маутгаузен був би неможливий без двох масштабних Інтернет-ресурсів документів часів Другої світової війни: Міжнародного архіву жертв нацистського переслідування в Бад Арользені (International Archive of Nazi Persecution) та Узагальненої бази даних «Меморіал» (Обобщенный банк данных «Мемориал», Російська Федерація). Перший розпочав роботу влітку 2019 року, тут вже доступно понад 17 млн документів про місця ув'язнення, ді-пі табори, жертв нацизму та переміщених осіб. Російський сайт працює з 2007 року, тут представлено понад 20 млн документів на загиблих, померлих та тих, хто пропав безвісти, військово-

² *Марунчак М.Г.* Українські політичні в'язні в нацистських концентраційних таборах. — Вінніпег—Канада: Світова ліга українських політичних в'язнів, 1996. — С. 59–60.

³ Українські в'язні концтабору Маутгаузен: Спогади тих, хто вижив / Упор. Т. Пастушенко, М. Шевченко — К., 2009. — 370 с.

службовців Червоної армії. Саме завдяки цим потужним базам даних вдалося дізнатися більше інформації, уточнити, дослідити біографію на колишніх в'язнів з України в концтаборі Маутгаузен.

Нацистські концентраційні табори були місцями ув'язнення для цивільних, військовополонених і одним з найжорстокіших інструментів терору гітлерівського режиму. Тут ізолювали спочатку його політичних опонентів, передусім комуністів, соціалістів, євреїв, священиків, ромів, а після 1939 р. ще й мільйони іноземних громадян. Приблизно до зими 1941–1942 рр. концентраційні табори слугували засобом підтримки гітлерівського терору, а також місцем рабської експлуатації людей. Наприкінці війни їх в'язні працювати ще й на виробництві озброєння для армії.

Концтабір Маутгаузен був організований нацистами за декілька місяців після окупації Австрії поблизу каменоломні Віннер Грабен. У нацистській системі місць ув'язнення він отримав найвищу за шкалою суворості режиму категорію — третю. За замовченням це означало, що відправлених туди німецьких і австрійських політичних в'язнів, євреїв, представників інтелігенції з окупованих країн Східної Європи та інших опонентів гітлерівського режиму чекає фізичне знищення. Абсолютна більшість ув'язнених не була ані злочинцями, ані асоціальними особами. Серед в'язнів лише 7% (переважно німці та австрійці) становили ті, яких відправили у концтабір за вчинення кримінальних злочинів, 93% позбавили волі за їх расову, релігійну приналежність або через політичну діяльність. Загалом, починаючи з 8 серпня 1938 року по 3 травня 1945 року, до концтабору Маутгаузен було відправлено приблизно 195 000 чоловіків та понад 8 500 жінок майже зі всіх європейських країн. Найбільша кількість в'язнів була зафіксована у березні 1945 р. і становила 84 472 чоловіка та 2988 жінок⁴.

Концтабір Маутгаузен: в'язні з України

Як вже попередньо зазначалося, українці в нацистських концтаборах не мали права на свою національну ідентичність. Спогади очевидців та персональні документи в'язня дають можливість з'ясувати, до якої національної групи відносили у табірній канцелярії полонених з України. Для цього ми переглянули персональні картки ув'язнених (Häftlings-Personal-Karte) та «Акти про смерть» (Todesfahlausname), оскільки в документах такого типу міститься найбільше інформації про особу: прізвище, ім'я, дата народження, місце народження (село, місто, район, обласний центр),

⁴ Hanz Maršálek. Die Geschichte des Konzentrationslagers Mauthausen. Dokumentation. 3. Auflage, Wien, 1995. — S. 138.

національність, державна приналежність (нім. Staatsangehörigkeit). Також там вказувалося: знання мов, імена найближчих родичів та місце їх проживання; причина арешту, в яких таборах і тюрмах перебував в'язень до прибуття в Маутгаузен, в яких робочих командах працював; подається його словесний портрет. Звичайно, не всі ці пункти завжди були заповнені, але потенційно це джерело, де міститься найбільше інформації про особу невільника.

З персональними картками в'язнів Маутгаузена від червня 2019 року можна ознайомитися на сайті Архіву в Арользені (Німеччина), де доступні понад 13 млн документів колишніх жертв нацизму⁵. Цей міжнародний центр має найповніший у світі архів документів тих, хто зазнав переслідування в часи націонал-соціалізму. Колекція містить документи на 17,5 мільйонів персоналій і є об'єктом Всесвітньої спадщини ЮНЕСКО.

Невелика збірка персональних актів про смерть в'язнів концтабору Маутгаузен знаходиться також у Федеральному архіві Німеччини в Берліні. Ці документи датовані жовтнем–груднем 1942 року і стосуються бранців різних національностей. Серед них є акти про смерть на 98 чоловіків, які були родом з територій сучасної України⁶.

Персональні картки підбиралися на сайті архіву в Арользені за прізвищами колишніх в'язнів жінок і чоловіків, чії спогади були записані й опубліковані під час різноманітних проектів з історії концтабору Маутгаузен⁷, а також оприлюднені в збірках підготовлених членами Світової ліги українського союзу політичних в'язнів⁸. Загалом, для цієї статті було переглянуто 224 персональні картки та 98 записів про смерть.

Особи, народжені в населених пунктах, які до 1939 року входили до складу Української Радянської Соціалістичної Республіки, були записані громадянами СРСР (Staatsangehörigkeit UdSSR) і зараховані до двох категорій: «радянські військовополонені», «цивільні росіяни» або «політичні

⁵ Arolsen Archiv [Електронний ресурс] : <https://arolsen-archives.org/suchen-erkunden/suche-online-archiv/>

⁶ Bundesarchiv, Berlin. NS4 Ma/ Vorl. 42, 45, 47, 48.

⁷ Українські в'язні концтабору Маутгаузен: спогади тих, хто вижив. Київ, 2009; Проект Міжнародного Меморіалу «Вжившиє в Маутгаузені». Та сторона [Електронний ресурс] : <http://archive.tastorona.su/#>

⁸ Данський О. Хочу жити! Образки з німецьких концентраційних таборів. — Мюнхен: Українська видавнича спілка. 1946. — 162 с.; Мірчук П. У німецьких млинах смерті. Спомини з побуту в німецьких тюрмах і концлагерях 1941–1945. — Нью-Йорк, Лондон: Український союз політичних в'язнів, 1957. — 325 с.; Марунчак М.Г. Система німецьких концтаборів і політика винищення в Україні. — Вінніпег–Канада, 1963. — 165 с.; Марунчак М.Г. Українські політичні в'язні в нацистських концентраційних таборах. — Вінніпег–Канада: Світова ліга українських політичних в'язнів, 1996. — 364 с.

росіяни». Українців з Галичини та Волині (1921–1939 рр. — територія Польщі) записували як «поляками» так і «росіянами». Логіку вибору тут складно пояснити, і ми не можемо стверджувати, чи міг особисто в'язень вибирати «державну приналежність» (*Staatsangehörigkeit*), чи це завжди робив за нього писар. Українців із сучасної території Закарпаття записували громадянами «Протекторату» й відповідно їх позначали як «політичних чехів». Також було знайдено декілька карток з українськими прізвищами, власників яких маркували «словаками». Серед карток жінок-ув'язнених, трапилося два випадки, коли їх записали «русинками»⁹. У картках діячів ОУН Петра Мірчука та Богдана Рибчука записано, що вони не мають громадянства «*Staatenlosigkeit*» і належать до категорії політичних в'язнів без громадянства (*Sch. Staatlos*)¹⁰.

Як приклад різноманітності варіантів категоризації українців у концтаборі Маутгаузен можна навести персональні картки в'язнів із прізвищем «Коваль». У базі даних Меморіалу Маутгаузен на прізвище Коваль (*Kowal*) є документи на 26 зареєстрованих в'язнів. З них — 25 народилися на території, яка входить до сучасної України. Шестеро чоловіків зареєстровані як «політичні поляки», 2 — «радянські військовополонені» та 17 — «цивільні росіяни». Впадає в око, що «поляками» записані двоє відомих діячів Організації Українських Націоналістів — це Михайло та Омелян Коваль¹¹. Але очевидно й інше, що людину з прізвищем «Коваль» не можна автоматично зарахувати до українців. Бо, наприклад, римокатолики Едмунд, Гжегож, а також Антоній Коваль із Косова за багатьма ознаками — етнічні поляки.

Окрім місця народження, прізвища та імені, важливим маркером приналежності до української громади було греко-католицьке віросповідання (передусім це стосується Польщі, оскільки в СРСР релігія була заборонена). На українську національність вказувало також знання української мови, що фіксувалося в окремому пункті картки в'язня, але його не завжди заповнювали.

Переглядаючи персональні документи концтабору Маутгаузен вдалося знайти поодинокі випадки, коли на картці було чітко записано про українське походження. Наприклад, писар дописував в дужках біля назви

⁹ Це Сторож Анна з Кременця та Романів Ольга із Бучацького району.

¹⁰ International Archive of Nazi Persecution (*Arolsen Archiv*) Див персональні документи на Петра Мірчука та Богдана Рибчука в *Arolsen Archiv* [Електронний ресурс] : <https://arolsen-archives.org/ru/search-explore/search-online-archive/>

¹¹ Омелян Коваль (1920–2019) [Електронний ресурс] : <http://www.istpravda.com.ua/short/5c431f3d4c26c/>

населеного пункту, що це Україна¹², або у графі «національна приналежність» — зазначено «українець»¹³. Інколи вказувалася як причина арешту — проукраїнська політична діяльність. Наприклад, на картці Михайла Коваля причиною арешту вказано «Schutz. ukr.», тобто «превентивне ув'язнення за проукраїнську діяльність». У книзі видачі номерів ув'язненим, серед ранніх записів за травень–липень 1942 року є 14 прізвищ із номерами від 9 до 11 тисяч, біля яких записана категорія «pol. ukr.», тобто «українець», «політичний українець»¹⁴. Картки на деяких з цих чоловіків, які вдалося знайти на сайті Архіву в Арользені, дають можливість зробити деякі припущення щодо причин такого запису. Василь Свердлов з Умані, був арештований 13 березня 1942 року поліцією Мюнхена за втечу з місця роботи, «Arbeitsflucht» — так сформульована в нього причина арешту¹⁵. У травні його доставили до концтабору Маутгаузен і за аналогією з «політичним» поляками чи французами або іспанцями, зареєстрували як «політичного українця». Очевидно надалі писарі отримали більш чітку інструкції щодо ідентифікації в'язнів з радянських територій і вже стандартно записувати всіх як «росіян».

Важливо також зауважити, що в концтаборі не завжди вигідно, а часом і небезпечно, було демонструвати українську ідентичність. Найкращим вважалось потрапити до національної групи, яка мала «своїх» людей серед табірної обслуги (наприклад, чехів, поляків) і не особливо наголошувати на своїй індивідуальності. Також польські й російські в'язні вороже ставилися до ідеї української держави, і до тих, хто таку ідею сповідував. Тож полонені з України мали вагомні причини приховувати своє українське походження, а для багатьох радянських в'язнів питання української ідентичності виглядало не актуальним на той час. Богдан Сідельник, колишній в'язень Маутгаузена так говорив про це: «Багато галичан було замаскованих під буквою “Р”. Говорили по-польськи і дістали букву “Р”. А він то сам галичан зі Стрия, з Івано-Франківська, але носить букву “Р” і не признається, що він українець, бо

¹² У записі про смерть Леоніда Чекуна в пункті про державну приналежність написано UdSSR/Ukraine (BA, Berlin, NS MA/47, s. 70).

¹³ У записі про смерть Василя Грановського в пункті про державну приналежність написано «українець» (BA, Berlin, NS MA/47, s. 13).

¹⁴ Nummernzugangsbuch der Häftlinge des KL Mauthausen (Nachkriegsaufstellung) 1 — 120 400, Signatur 8104899, Arolsen Archiv [Електронний ресурс] : https://collections.arolsen-archives.org/search/topics/1-1-26-1_8104899/?p=4&s=Mauthausen&s_signature,title=asc

¹⁵ Див персональні документи на Василя Свердлова. Arolsen Archiv [Електронний ресурс] : https://collections.arolsen-archives.org/search/people/1791438/?p=1&s=46559&s_lastName=asc

небезпечно. Якщо полякові скажеш що ти українець, а носиш букву “Р” то вони тебе візьмуть і переіначуть, зробить з тебе росіянина, а росіянам найгірше велося. І тому багато українців як потрапили в табір під буквою “Р” так і вийшли з тою буквою “Р”»¹⁶.

Повертаючись до питання, зазначеного в назві цього дослідження, скільки ж було в Маутгаузені українських в’язнів, важливо пояснити підходи до обчислення. Полонені з України перебували серед трьох найчисельніших груп в’язнів: радянських військовополонених цивільних росіян і поляків. За основу обчислення ми брали місце народження в’язня — територія сучасної України. Тобто до «українських в’язнів» зараховували всіх чоловіків і жінок, які народилися в Україні, а в табірній канцелярії були позначені «цивільні росіяни» або «радянські військовополонені», не залежно від прізвища: українського, російського, білоруського чи польського. Якщо не можливо встановити до якої саме області чи району належав той чи інший населений пункт, який часто писали на слух, з помилками, (свої хиби вносила і латинська транслітерація), то орієнтувалися на українське прізвище або український варіант написання імені (Павло, Микола, Олесь, Ганна, тощо). Для полонених, позначених як «поляки», територіальний принцип не зовсім підходить, оскільки в Польській державі зберігався чіткий поділ населення на національні групи за віросповіданням. У цьому випадку важливим маркером національної ідентичності є віросповідання, для українців — приналежність до греко-католицької або православної церкви.

Джерелом для обчислення стала база даних зареєстрованих в’язнів концтабору Маутгаузен, книги видачі номерів в’язнів концтабору¹⁷ та книги реєстрації смерті¹⁸. На сьогоднішній момент опрацьовані матеріали на «радянських військовополонених» та «цивільних росіян». Вибірку українців серед в’язнів з Польщі довелося поки що відкласти, оскільки у кожному випадку необхідно дізнаватися про віросповідання в’язня з його персональної картки, а вони не всі збереглися. Така робота потребує

¹⁶ International Slave — and Forced Labourer Documentatoin Project, Запис інтерв’ю 9, 15 квітня 2006 р., інтерв’юєр Тетяна Лапан. *Див. також* В’язні з України в концтаборі Маутгаузен : історія та пам’ять / Упор. Р. Берндл, М. Кальтенбруннер, Т. Пастушенко. Київ : Фенікс, 2019. — С. 200.

¹⁷ Nummernzugangsbuch der Häftlinge des KL Mauthausen (Nachkriegsaufstellung) 1 — 120 400, Signatur 8104899, Arolsen Archiv [Електронний ресурс] : [https://collections.arolsen-archives.org/search/topics/1-1-26-1_8104899/?p=4&s=Mauthausen&s_signature,](https://collections.arolsen-archives.org/search/topics/1-1-26-1_8104899/?p=4&s=Mauthausen&s_signature,title=asc)

¹⁸ Totenbücher des KL Mauthausen 1939–1945, Signatur 8110199, Anzahl Dokumente 1312, Arolsen Archiv [Електронний ресурс] : https://collections.arolsen-archives.org/search/topics/1-1-26-1_8110199/?p=4&s=Mauthausen&s_signature,title=asc

більше часу, ніж ми мали для підготовки цього видання. У списках полонених та цивільних з СРСР вказане місце народження, у цьому випадку, доводилося уточнювати інформацію по персональній картці, де знаходиться цей населений пункт. Таким чином ми встановили **приблизно понад 20200** в'язнів з України. Вживаємо визначення «приблизно», оскільки не всіх в'язнів нам вдалося ідентифікувати, по-друге, не всі існуючі списки були використані під час обчислення. Але отримане число відображає процентне співвідношення в'язнів з України серед учасників антинацистського спротиву та жертв нацизму.

Найбільш ранні записи реєстрації в'язнів з України в концтаборі Маутгаузен, які вдалося виявити на цей момент, датуються квітнем 1941 року. В обліковій картці по бараку в Гузені Івана Пастевничого, зазначено, що він прибув до табору 21 квітня 1941 року, родом із села Ульгувек поблизу Рава-Руської, за віросповіданням греко-католик, помер 10 грудня цього ж року. У книзі реєстрації померлих за 1941 рік записано ще декілька прізвищ греко-католиків: Едуард Клепак із Хірова, Данило Седьмак, Антон Сухий¹⁹. Більше інформації про цих чоловіків виявити не вдалося, але за прізвищем і віросповіданням можна зробити висновок, що це були українці. Серед останніх в'язнів, яких зареєстрували у концтаборі Маутгаузен, також були й полонені з України. У книзі реєстрації останній запис датований 25 квітня 1945 року. Номер «139155» присвоїли «російському цивільному робітникові» Григорію Уманцю, 1899 р.н. із села Стадниця Вінницької області²⁰.

Радянські військовополонені

Після нападу Німеччини на Радянський Союз — у нацистських концтаборах з'явилися полонені червоноармійці, серед яких були й українці чи то за національністю, чи за місцем народження. Восени 1941 року 26200 полонених за домовленістю між Вермахтом та СС направили у концтабори для будівництва «робочих таборів для військовополонених». Так до Маутгаузену 20 та 22 жовтня прибуло 3399 радянських солдатів, яких розташували філії у Гузен²¹. Згодом, ідея керівництва СС щодо працевикористання військовополонених втратила актуальність, адже

¹⁹ Namensverzeichnisse zum Sterbebuch des Standesamtes Mauthausen II — 1941, 1943, Archiv Arolsen, [Електронний ресурс], Signatur 8116300 : https://collections.arolsen-archives.org/search/topics/1-1-26-1_8116300/?p=1&s=sterbebuch%20Mauthausen&signature,title=asc

²⁰ Останній номер у книзі обліку концтабору Маутгаузен був «139157», біля якого зазначене прізвище італійського військовослужбовця Вермахту, якого арештували, очевидно, за порушення дисципліни чи дезертирство.

²¹ *Hanz Maršálek*. Die Geschichte des Konzentrationslagers Mauthausen, s. 141.

більшість із них не дожили до весни 1942 р. — померли від голоду, виснаження, жорстокого поводження. Так у Гузені на 31 грудня 1941 року померло 502 полонених червоноармійця. У 1942 р. прибуло ще 1340 червоноармійців, а до кінця 1942 р. в живих із першого та другого транспортів залишилося тільки 308 полонених²². Напередодні відправки полонених у концтабори, 4 жовтня 1941 року відділ у справах військовополонених ОКВ видав директиви про «порядок переміщення 25000 радянських полонених для їх використання на роботах та підприємствах СС на території Райху»²³. Відповідно до цих директив, дозволялося передавати тільки тих військовополонених, яких вже зареєстрували у картотеці стаціонарних таборів. Полонені хоча і підпорядковувалися СС «в усьому», але надалі продовжували залишатися «на обліку в картотеці» довідкового бюро Вермахту. СС були зобов'язані повідомляти у довідкове бюро про випадки смерті та інші зміни, пов'язані з використанням полонених. Надалі вийшло ще чимало приписів щодо використання військовополонених у концтаборах та регулювання формальностей між Вермахтом та СС. Християн Штрайт припускає, що зобов'язання інформувати є спробою начальника відділу у справах військовополонених ОКВ підполковника Браєра домогтися від СС «нормального» ставлення до полонених. Це пояснює чимало обставин, пов'язаних із перебуванням радянських військовополонених у Маутгаузені. Полонений залишився у своєму військовому обмундируванні, під час реєстрації на нього не заводилася індивідуальна картка в'язня концтабору, зберігався номер, присвоєний у шталазі, і звісно, комендатура «Трудового табору військовополонених Маутгаузен-Гузен» педантично повідомляла до Інформаційного бюро Вермахту (Wehrmachtauskunftstelle) про щоденну смерть десятків, а то й сотень ув'язнених червоноармійців²⁴.

Міжнародній правозахисній організації «Меморіал» у 2002 році вдалося записати унікальне інтерв'ю з одним із цих перших радянських військовополонених у Маутгаузені, який вижив. Дмитро Нікіпчук був родом із села Меджибіж Хмельницької області, 20 жовтня 1941 року його направили із шталагу Мюльберг (Нижня Саксонія) до Маутгаузену, де він рік працював у каменоломнях Гузена, потім його із командою у 159 полонених перевели до Угорщини, будувати аеродром в місті Егер. Про своє перебування у концтаборі він розповів таке (цитуються дослівно):

²² Hanz Maršálek. Die Geschichte des Konzentrationslagers Mauthausen, s. 141.

²³ Штрайт К. «Они нам не товарищи...» Вермахт и советские военнопленные в 1941–1945 гг. М.: Русское историческое общество; Русская панорама, 2009. — С. 233.

²⁴ Див.: Kriegsgefangenen-Arbeitslager Mauthausen-Gusen I. Arolsen Archiv [Електронний ресурс] : https://collections.arolsen-archives.org/search/topics/1-1-26-1_1571000/?p=1&s=Sterbefallanzeigen%20&s_signature,title=asc

«Помню всё. Там очень много было построек таких, бараків, не один, а кругом так, і в середині туалет був такої, що ходили туди, значить, со всіх бараків в туалет. А потім баня так на севері, такого цього... Маутхаузена... на севері баня була, там мылись, всё, там воды много было, і ходили каждый день в баню мыться после работы.

Там фамилии не говорили, а только надо было сказать номер по-немецки. Даже сейчас помню свой номер: гундерфюрцен цойгундерзибеннойциг (115297). Мы ходили в своей одежде да, там полосатых никому не давали. Ну, сзади, на плечах и на коленях, и тут на груди было: «SU». Я помню, нам давали потом уже... у нас же шинели не было, без шинели попали в плен, то французские шинели нам давали, французские

— А что вы там делали?

— Километра два водили нас, горы там такие, под горами камни. Взрывали камни, мелкие куски мы грузили руками, больш...большие куски, а мелкие лопатами грузили на машины. А куда те машины, мы ж не спрашивали, куда их... где-то на стройку или шо такое там... Куда-то возили.

[...] Самый трудный лагерь — это Маутхаузен. Потому шо там строгость такая была, шо ничего нельзя было: ни с кем ни заговорить, ничего нельзя... все время трудно очень было, там очень трудно. Избивали за что-нибудь там. Если не мог человек, значить, его почти до смерти добивали там, если он там не мог работать. Я старался, щоб не попадаться... Ударил раз был немец меня, я шо-то не мог там, встать»²⁵.

Від 1942 р. радянські солдати та офіцери направляються до концтабору Маутгаузен також в індивідуальному порядку для покарання за «злочини»: переважно за втечі, непокору, участь у русі Опору або за підозрою в спротиві. У табірній документації вони вже зафіксовані як «цивільні росіяни». Також як «цивільні» ув'язнені військовополонені переводяться до Матгаузену з інших концтаборів.

У 1943 році до концтабору направляють колишніх радянських військовополонених, які служили у різних допоміжних підрозділах Вермахту, так званих «гіві» або німецькій поліції. У табірній документації їх позначають як «військовополонені державних об'єднань» (нім. *Landeseigene Verbände*, скор.: *SU-Kgf., LeV*). Від 7 жовтня до кінця 1943 року до Маутгаузену прибуло два транспорти з Каунаса (шталаг 336), та ще два — із Проскурова (шталаг 355) загальною чисельністю 690 осіб. Персональна документація на цих в'язнів в архіві Меморіалу Маутгаузен

²⁵ Міжнародний проект «Вжившие в Маутхаузене». Запис інтерв'ю 29.08.2002, інтерв'юєр Ірина Островська. Та сторона [Електронний ресурс] : <http://archive.tastorona.su/documents/58f3c488eeee531b004952c0#>

та архіві Арользен дуже скупа. Збереглися переважно картки обліку по бараку. А якщо на когось була заведена картка полоненого, то там також вказано мінімум інформації: прізвище ім'я, рік народження, місце народження, у випадку, коли це село, то не зрозуміло, де воно знаходилося, не вказані причини ув'язнення. На російському сайті узагальненої бази даних «Меморіал» також немає жодної інформації про цих військово-службовців Червоної армії. Єдине, що вдалося встановити, це місце роботи бранців після їх прибуття до Маутгаузену — Гузен II (для прибулих з Каунаса) та Ебензеє (для прибулих із Проскурова). Фактично — це означало смертний вирок.

У 1944 р. до Маутгаузена доставили загалом 4812 радянських військовополонених, у тому числі ще 307 в'язнів зі Шталагу 336 (Каунас). Показовою ілюстрацією жахливої долі червоноармійців у німецькому полоні став транспорт 14 липня 1944 року із лазарету для полонених-інвалідів Любліна (Su-Kgf-Lazarett Lublin). Звідси евакуювали 1256 чоловіків, з яких 733 були з серйозними пораненнями або ушкодженнями. У табірній документації відсутня інформація про те, що сталося з цими людьми далі. І лише з окремих джерел по крупицях вдається реконструювати окремі долі. Так, Ірина Лебеденко багато років розшукувала документи про свого діда, Івана Резніка, який прибув до Маутгаузена із лазарету для військовополонених в Любліні²⁶. Іван Дем'янович, колишній залізничник станції Білий Колодязь (Харківська обл.), старшина роти автоматників 2-ї ударної армії, потрапив у полон під М'ясним Бором у червні 1942 року. У картці військовополоненого записано, що він не мав правої ноги. З таким тяжким каліцтвом йому пощастило вижити в таборі в Холмі, в концтаборах Майданек та Маутгаузен. Помер вже після визволення 28 жовтня 1945 року в радянському евакогоспіталі, який розташовувався в замку міста Кітзеє на кордоні з Чехословаччиною.

Загалом у концтаборі Маутгаузен було зареєстровано 15500 радянських військовополонених. З них — 5392 направили сюди у 1941–1942 роках для «проведення екзекуції», 5104 — евакуювали зі шталагів як «гіві», службовців воєнізованих формувань Вермахту, 733 інваліди з лазарету в Любліні, 343 — відправили в інші табори. За весь час існування концтабору загинуло — 6357 полонених з Червоної армії²⁷.

Доречно ще раз наголосити, що частина полонених червоноармійців була зареєстрована як «російські цивільні робітники». Приміром, капітан Павло Ковела понад три роки перебував у полоні, пройшов табори в Кременчуку, Володимир-Волинському, Ченстохові, Гаммельсбурзі. У лазареті для полонених в Ебельсбасі на початку липня 1944 року його арештували

²⁶ В'язні з України в концтаборі Маутгаузен : історія та пам'ять. — С. 295–300.

²⁷ *Hanz Maršálek*. Die Geschichte des Konzentrationslagers Mauthausen, s. 141.

і через тиждень поліція Нюрнберг-Фюрт відправила до Маутгаузена. У документах концтабору він значиться як «цивільний росіянин»²⁸.

Інший приклад, серед в'язнів-штрафників із концтабору Штутгоф, які прибули 6 червня 1944 року до Маутгаузену, було 18 радянських військовополонених, у тому числі військовий лікар 3-го рангу Олексій Шаповалов із Донецької області²⁹, льотчик Юрій Цуркан із Одеси³⁰. Проте офіційно вони мали статус «цивільних».

До статистики про загиблих військовополонених не увійшли дані про так званих «Кугель»-ув'язнених, яких у Маутгаузені не реєстрували. Більш детально про це йде мова у збірнику «Українські в'язні концтабору Маутгаузен»³¹ та дослідженні Маттіаса Кальтенбруннера³², стаття якого також перекладена українською мовою³³. Але для створення повної картини становища радянських військовополонених у концтаборі маємо коротко пояснити, хто такі були ці «кугель» (куля) чи «К»-ув'язнені. У відповідь на масові втечі цивільних робітників (у 1943 р. було арештовано 260000 втікачів-робітників) Головне управління імперської безпеки (РСГА) наприкінці 1943 р. видає таємний наказ про початок «Операції Кугель» («Aktion K» або «Aktion Kugel»). Цією директивою встановлювалася смертна кара за «порушення трудового договору» для робітників із Генерал-губернаторства та СРСР. «Кугель»-ув'язнених направляли до концтабору Маутгаузен, де проводили страту. З березня 1944 року, акція спрямована проти цивільних робітників поступово перетворилася на масові вбивства полонених командирів Червоної армії. Верховне командування Вермахту спільно з РСГА 2 березня 1944 р. видало таємний наказ про застосування «Операції Кугель» стосовно радянських військовополонених. Для його реалізації у концтаборі Маутгаузен у блоці № 20 організували т. зв. «блок смерті», де шляхом щоденних методичних екзекуцій, голоду та антисанітарних умов до лютого 1945 року позбавили

²⁸ Див. біографію Павла Ковели підготовлену його рідними у: В'язні з України в концтаборі Маутгаузен : історія та пам'ять. — С. 301–312.

²⁹ Див. біографію Олексія Шаповалова, підготовлену його рідними у: В'язні з України в концтаборі Маутгаузен : історія та пам'ять. — С. 313–319.

³⁰ Див.: Цуркан Ю.П. Последний круг ада. — Москва, 2017. — 352 с.

³¹ Українські в'язні концтабору Маутгаузен: Спогади тих, хто вижив. — К., 2009. — 370 с.

³² *Kaltenbrunner, Matthias: Flucht aus dem Todesblock: der Massenausbruch sowjetischer Offiziere aus dem Block 20 des KZ Mauthausen und die «Mühlviertler Hasenjagd». Hintergründe, Folgen, Aufarbeitung / Matthias Kaltenbrunner. — Innsbruck [u.a.] : Studien-Verl., 2012. — 448 S.*

³³ *Matthias Kaltenbrunner. Утеча з «блоку смерті». Повстання радянських офіцерів у концтаборі Маутгаузен і «Мюльфіртельське полювання на зайців». Передісторія, наслідки, аналіз // В'язні з України в концтаборі Маутгаузен : історія та пам'ять. Київ : Фенікс, 2019. — С. 70–100.*

життя 5060 в'язнів. У ніч з 2 на 3 лютого 1945 року 419 в'язнів «блоку смерті» здійснили відчайдушну втечу. Внаслідок облави, що тривала три тижні, переважну більшість утікачів знищили. Вижило лише вісім осіб, серед яких четверо були родом з України. Киянина Михайла Рибчинського та луганчанина Миколу Цимкало три місяці переховувала на даху свого будинку родина Лангталерів із Швертберга. Віктора Українцева з Новочеркаська Ростовської області та його товариша Івана Битюкова з Попасної на Луганщині два тижні з ризиком для життя переховували українські та польські робітники у маєтку місцевого нацистського лідера. Врятувалися і дожили до хрущовської «відлиги», коли з'явилася можливість говорити про свій неймовірний вчинок, льотчик з Полтави Володимир Шепетя, Іван Бакланов з міста Шумихи Курганської області, Володимир Соседко з Калінінського району Краснодарського краю, Олександр Михеєнков з Рославльського району Смоленської області. Те, що ці в'язні врятувалися було справжнім дивом. Адже частка втікачів з Майтгаузену, які вижили, набагато менша ніж, наприклад, під час повстання у Собіборі і Треблінці, де врятувалося 10% в'язнів. Майже 98% полонених із 20-го блоку впіймали та вбили, або вони загинули від голоду та виснаження.

Питання встановлення частки військовослужбовців з України серед радянських полонених у Маутгаузені належить до найбільш складних. Оскільки для аналізу та обчислення ми маємо переважно списки полонених, де є лише прізвища, рік та місце народження. До того ж через транслітерацію й помилки в назвах часто взагалі не можна ідентифікувати населений пункт. Перегляд списків полонених показує, що переважають російські прізвища, багато також імен і географічних назв із Середньої Азії, республік Кавказу та Закавказзя. Українських прізвищ приблизно третина. Роботу над створенням повноцінної бази даних на українських військовополонених у концтаборі Маутгаузен потрібно продовжити далі.

Після війни саме колишні військовополонені одними з перших в Радянському Союзі почали писати спогади про перебування в концтаборі Маутгаузен. Оскільки у сталінські часи до них ставилися як до зрадників, які «добровільно здалися в полон ворогу», тому важливо було змінити таке уявлення і показати бранців нацистських таборів, в першу чергу, як «героїв» і «борців з фашизмом». У низці спогадів з'явилася історія про активну підпільну діяльність та збройне повстання в'язнів в концтаборі Маутгаузен 5 травня 1945 року напередодні приходу американських військ. Цю героїчну історію «самовизволення» на початку 1960-х років опублікували у своїх книгах члени Радянського комітету ветеранів війни Андрій Пирогов, Валентин Сахаров, Юрій Пиляр, Олександр Йосилевич³⁴.

³⁴ Сахаров В.И. В застенках Маутгаузена. Симферополь: Крымиздат, 1959. — 168 с.; Пирогов А.И. Этого забыть нельзя: [Воспоминания бывшего военнопленного] / Лит.

Навіть Микита Хрущов під час свого офіційного візиту до меморіалу концтабору Маутгаузен у 1960 році говорив про збройний виступ радянських полонених³⁵.

На початку 1960-х років також з'явилися журналістські публікації та книги про реальне повстання та втечу з «блоку смерті» в концтаборі Маутгаузен, яке здійснили офіцери Червоної армії, ізольовані в цьому окремому бараці для повільного знищення³⁶. Восьмеро втікачів, яким пощастило врятуватися, представили свою унікальну долю та загибель побратимів, як приклад героїчного спротиву радянських військовополонених у неволі³⁷.

У 1967 році вийшла книга колишнього льотчика з Одеси Юрія Цуркана «Останнє коло пекла». Він описав досвід ще однієї групи в'язнів Маутгаузена, так званої штрафної команди, які майже рік носили каміння з кар'єру Вінер Грабен «сходами смерті»³⁸. Він показав, що виживання в'язнів завдяки їх згуртованості та взаємодопомозі, може бути справжнім і, часто єдино можливим, способом чинити спротив у концтаборі. Автор чесно написав про визволення концтабору американськими військовими. Очевидно, таке трактування подій не зовсім влаштовувало діячів радянського ветеранського руху, тому ця книга не набула такого поширення й популярності, як книги Пирогова чи Сахарова, надруковані багатотисячними накладками³⁹.

Історію про «самовизволення» у різний спосіб намагалися спростувати інші в'язні концтабору Маутгаузен. Микола Паршин звернувся до керівництва Комітету ветеранів війни і ЦК КПРС, вимагаючи відновлення справедливості. Нещодавно в мережі Інтернет була опублікована довідка Комітету державної безпеки СРСР 1967 року з результатами «перевірки оприлюднених у пресі подій, пов'язаних з визволенням ув'язнених із фашистських концтаборів Бухенвальд, Маутгаузен і Заксенгаузен». У документі на основі свідчень очевидців, а також матеріалів

запись А. Ключника; [Послєсл. ген.-майора А. Куварзина]. — 2-е изд., испр. и доп. — Одесса : Кн. изд-во, 1962. — 240 с.; *Пиляр Юрий*. Люди остаються людьми. — Москва: Молодая гвардия, 1963. — 336 с.; *Иосилевич А.* Победили смерть. Записки бывшего узника гитлеровского концлагеря. — Харьков: Прапор, 1964. — 136 с.

³⁵ Див. про це детальніше у *Маттіас Кальтенбруннер*. Утеча з «блоку смерті». — С. 97–100.

³⁶ *Смирнов С.С.* Герои блока смерти. — М.: Госполитиздат, 1963. — 48 с.

³⁷ Див. про це детальніше у *Маттіас Кальтенбруннер*. Утеча з «блоку смерті». — С. 97–100.

³⁸ *Цуркан Ю.П.* Последний круг ада. — Одесса: Маяк, 1967. — 306 с

³⁹ У 2017 році дочка Юрія Цуркана — Ванда, перевидала спогади батька власним коштом, доповнивши їх сучасними архівними матеріалами, які підтверджують наведені в книзі імені, факти і події. *Цуркан Ю.П.* Последний круг ада. — Москва, 2017. — 352 с.

фільтраційної перевірки авторів ідеї повстання доводилося, що насправді «ніякого збройного виступу в'язнів концтабору Маутгаузен 5 травня 1945 року не було»⁴⁰. Проте результати розслідування перебували під грифом «секретно». Керівництву Радянського комітету ветеранів дозволили лише ознайомитися зі змістом цього документу. Тож великого розголосу спростування «повстання» не отримало. Натомість з середини 1960-х років суспільний та політичний інтерес до історії виживання в нацистському полоні незабаром вичерпався і суперечки поступово вщухли. А коли з розпадом СРСР тема знову стала актуальною, то вже майже не залишилося живих учасників і свідків подій. Так ідея збройного повстання, організованого радянськими в'язнями в концтаборі Маутгаузен напередодні визволення, продовжує раз у раз виринати знову.

Ув'язнені жінки

Жіночій концентраційних табір у Маутгаузені (Frauenkonzentrationslager Mauthausen F-KLM) був створений 15 вересня 1944 року, коли сюди прибула перша жіноча робоча команда з концтабору Равенсбрюк. Але ще до цього сотні бранок гестапо привозили сюди для розстрілу чи вбивства в газовій камері. Більшість жінок утримувалися в окремих філіалах при військових підприємствах чи інших оборонних об'єктах. Загалом у Маутгаузені перебувало 8500 жінок, з яких лише 3077 офіційно зареєстрували. Серед останніх — **236 було з України**⁴¹. У порівнянні із 195000 чоловіками це незначна кількість, тому довгий час ця тема залишалася невивченою. Дослідження австрійського історика Андреаса Баумгартнера «Забуті жінки з Маутгаузену» підняли тему жінок у цьому концтаборі із небуття⁴².

Першими в'язнями жіночої статі були чотири партизанки з Югославії, яких разом з 46 югославськими та чеськими в'язнями-чоловіками розстріляли 20 квітня 1942 р. з нагоди дня народження Гітлера.

З того часу до Маутгаузена періодично доставляли транспортом в'язнів-жінок для страти. 24 жовтня 1942 р., щоб помститися за замах на

⁴⁰ Обстановка в німецько-фашистських лагерьх на кануні їх знищення [Електронний ресурс] : <http://www.world-war.ru/obstanovka-v-nemecko-fashistskix-lageryax-nakanune-ix-unichtozheniya/>

⁴¹ Обчислення здійснене за базою даних архіву в Арользені, яка містить 3802 персональні картки на жінок, зареєстрованих в концтаборі Маутгаузен: Archiv Arolsen [Електронний ресурс] : <https://collections.arolsen-archives.org/search/?s=frauen%20Mauthausen>

⁴² Baumgartner A. Die vergessene Frau von Mauthausen. Die weiblichen Häftlinge des Konzentrationslagers Mauthausen und ihre Geschichte. Wien: Mauthausen Komitee Österreich, 2006. — 232 с.

Гайдріха (27 травня 1942 р.), у газовій камері концтабору вбили 133 жінки з Чехії, ще двох із них (матір і дочку) розстріляли в той самий день разом із 126 чоловіками. 26 січня 1943 р. було страчено 15 чеських активісток із спортивного товариства «Сокіл». Цих ув'язнених у концтаборі не реєстрували, не відправляли до роботи, а відразу після їх прибуття до головного табору саджали до так званого бункеру і через декілька днів страчували. Серед приречених, яких привозили на страту до Маутгаузена, були й жінки з України. 23 листопада 1944 року о 16.00 розстріляли двох 18-річних дівчат: Хохлову Олену із Запоріжжя та Бондаренко Лідію із Євпаторії⁴³. У книзі реєстрації померлих вони записані як «росіянки».

Концтабір Маутгаузен також виконував функцію пересильного пункту для транспортів з в'язнями зі східних окупованих територій у концтабори Райху. 5 жовтня 1943 р. до Маутгаузена прибув великий транспорт із Дніпропетровська (189 жінок та понад 1000 чоловіків). Це були арештовані Дніпропетровської поліції безпеки та СД. 17 жовтня 1943 р. жінок направили до концтабору Аушвіц, а чоловіків розподілили у філії Гузен, Лінц, Мельк, до табору Бухенвальд. У 2005 році в Українській організації борців антифашистського спротиву було вісім жінок із «Дніпропетровського транспорту». Інтерв'ю ще з трьома бранками з Дніпропетровська — Людмилою Станевою, Галиною Сиводід, Надією Терещенко — представлені на сайті Міжнародної організації Меморіал «Та сторона»⁴⁴. Про коротке перебування в Маутгаузені так розповідала Галина Сиводід (цитується без правок):

«Ну, в Австрію прибули, мужиков куда-то погнали в другую сторону, а нас погнали в этот Маутхаус, в этот карантинный лагерь. Вот такие высокие, открылись эти ворота. Каменные высокие стены. И нас ото во двор загнали, и так мы ночевали во дворе. А на утро ото переночевали, потом где-то к обеду нас в один там барак какой-то, кругом обгороженный проволокой, туда поместили.

Они пораздевали нас, пообстирали. Куда-то в стирку давали, постирали нашу одежду. Дали нам ото мужские брюки эти, полосатые куртки. А потом вернули нам одежду, предложили, может, хто добровольно, говорили «пуф» — это в проститутки. Но с наших никто, никто не пошёл. И они нас погнали на вокзал... Погрузили в вагоны, не в товарные, а в

⁴³ Arolsen Archiv, № 8110199, Totenbücher des KL Mauthausen 1939–1945. [Електронний ресурс]: https://collections.arolsen-archives.org/search/topics/1-1-26-1_8110199/?p=4&s=Mauthausen&s_signature,title=asc

⁴⁴ Та сторона. Устный архив военнопленных и оstarбайтеров [Електронний ресурс]: <http://tastorona.su>

такі уже пасажирські. Полицайки-жінки нас супроводжали до Освенцима»⁴⁵.

Біографії жінок, які потрапили до цього «дніпропетровського транспорту» досить типові. Наприклад, 20-річна Тамара Дуракова (після одруження Воробейкова) була учасницею підпільної організації під керівництвом Казимира Ляудіса у місті Кам'янське (кол. Дніпродзержинський). На початку 1943 р. її арештували й ув'язнили у Кам'янській тюрмі, потім, коли під натиском радянських військ почалася евакуація в'язнів із тюрем і таборів поліції безпеки та СД, Тамару разом з іншими бранцями перевезли до Дніпропетровська, звідти — до Австрії (Маутгаузен) та Польщі. Вона вижила і в концтаборі Аушвіц, і в концтаборі Берген-Бельзен, влітку 1945 року повернулася в Україну. У січні 1946 року виступала свідком на Київському процесі над нацистськими злочинцями, де, серед інших, на лавах підсудних був Вільгельм Геллерфорт, колишній начальник СД Кам'янського району Дніпропетровської області⁴⁶.

Примусова проституція у концтаборі

Ще одна категорія жінок, починаючи з літа 1942 р., була у головному таборі Маутгаузен, але про цих бранок до останнього часу згадували лише гірко-іронічної формі, або у «посиланнях та коментарях» до основного тексту. Мова іде про примусову проституцію у Маутгаузені. Створення борделів для в'язнів у концтаборах почалося після розпорядження Г. Гімлера від 1942 р. про систему преференцій та премій для табірної обслуги, серед яких пропонувалося надавати можливість відвідувати проститутток, як «винагорода та стимул». Коли в 1943 р. це розпорядження про премії вступило в силу, бордель у концтаборі Маутгаузен вже існував майже рік. Початок його роботи датується 11 червня 1942 р., коли до головного табору прибуло 10 жінок із концтабору Равенсбрюк, призначених для публічного будинку. Восени цього ж року ще 10 ув'язнених з Равенсбрюка направили до табору Гузен, де також організувати бордель. Доки офіційно не заснували у Маутгаузені жіночий табір (березень 1944 р.) ці «проститутки» перебували під табірними номерами Равенсбрюка, як і багато інших ув'язнених у його філіалах. Неофіційно вважається, що ці жінки «добровільно» погодилися продавати своє тіло, в

⁴⁵ Інтерв'ю з проекту «Вжившие в Маутгаузен». Та сторона [Електроний ресурс] : <http://archive.tastorona.su/documents/55be212d05f132892035f45c#entityId=554a831226ee98fc05606f83>

⁴⁶ Інтерв'ю з Тамарою Воробейковою див.: Українські в'язні концтабору Маутгаузен: Свідчення тих, хто вижив. — С. 208–216.

обмін на звільнення з концтабору через півроку такої «роботи». Натомість жодного документу про «відпуск з концтабору» згаданої категорії бранок не знайдено. Найчастіше через півроку їх знову відправляли назад у Равенсбрюк, але вже з додачею різноманітних інфекційних та венеричних хвороб. Потенційних повій вибирали переважно із німкенів, згадуються також і польські жінки. У дослідженні Андреаса Баумгарнера «Забуті жінки з Маутгаузену» детально аналізується за яких обставин невільниці потрапляли в борделі, та їх подальша доля⁴⁷. Зокрема, на основі записів у книзі реєстрації хірургічних операцій, він встановив, що принаймні одна жінка з борделю перебувала в Маутгаузені майже 1,5 року. Перший запис табірний лікар зробив на початку 1944 року, наступний — у листопаді цього ж року про те, що цій жінці, серед багатьох інших бранок концтабору, зробили примусовий аборт.

Публічний будинок призначався для привілейованих в'язнів різних національностей із табірної обслуги (за виключенням росіян та євреїв). Він займав половину будівлі бараку №1 головного табору та додатково був обгороджений парканом. Відвідування борделю суворо регламентувалося. Спочатку належало подати заявку й отримати спеціальний талон. Про таку «винагороду» оголошувалося на вранішній перекличці і зачитувалися прізвища. Сам візит до проститутки мав відбуватися у неробочий час (після 18.00) і тривати не більше 15 хвилин. Визначалися також дозволені пози статевого акту, за виконанням цих приписів могли стежити через отвір у дверях. У концтаборі Маутгаузен одна така бранка могла обслужити за день не більше 10 чоловіків, у Захсенгаузені ця норма досягала 40 санкціонованих «контактів»⁴⁸.

У головному таборі був ще й окремий бордель для есесівців, але про нього взагалі не зберіглося ніякої інформації, окрім розпорядження відділу «Д» Головного управління економіки СС про те, що військово-службовці СС мають платити за візит до нього 2 марки⁴⁹.

На початку 1945 року бордель у Маутгаузені закрили, а жінок перевели наглядачками у бараки до новоприбулих єврейок. Коли на початку травня табірна охорона СС втекла, в'язні розграбували й знищили приміщення публічного дому.

Іван Фень, згадує українських дівчат, які працювали у будинках та присадибних ділянках табірної охорони. Одночасно він припускає, що ці жінки зазнавали й сексуального насильства з боку есесівців: «Барак, де оті гестапівці, охорона була. І там і дівочки були (*ніжним голосом*).

⁴⁷ Baumgartner A. Die vergessene Frau von Mauthausen. — S. 89–98.

⁴⁸ Ibidem. — S. 95

⁴⁹ Ibidem. — S. 94.

Вони, бідні, там більше пережили, чим ми. Вони снаружі були. Не в концтаборі були, а снаружі. Ну вони обслуговували оцю охранку. У їх там городи були, крапельку, грядочки такі. Їх там було хоть п'ятнадцять, хоть двадцять, отако. Дєвочок. (*zimhae*) Дівчатка, українки»⁵⁰. Підтвердити чи спростувати таку інформацію нараз не маємо можливості. Ці спогади також ілюструють традиційне «накидання» на поведінку жінок як потенційну проституцію та сексуальні контакти з «ворогом», так і припущення бачити їх жертвами насильства.

Філіали концтабору Маутгаузен для жінок

Основним місцем роботи ув'язнених жінок у концтаборів Маутгаузен від вересня 1944 р. стали військові підприємства. Наприклад у Гіртенберзі команда із 402 бранок з концтабору Аушвіц працювала на заводі з виробництва набоїв. Про це розповідає в інтерв'ю Валентина Сукало: «В Австрії я была восемь месяцев. Так нас же не приняли в Маутгаузене, нас повезли в филиал. Этот филиал, где ледяные горы. Нас тоже там заставляли работать. Мы конечно под конвоем. Меня там конвоирша одна любила. Дак она ото положит бутерброд и покажет мне, а сама отойдет, а я потом подойду и заберу и съедала. Она мне говорила, шо я хожу вот так качаюсь. Не хожу, а качаюсь, как качка. Неправильно ходила, потому что это от голода. Работали мы на военном заводе, патроны делали... Мы капсулы выкладывали на такую досточку а девочки некоторые там порох сыпали машиной»⁵¹.

На початку квітня 1945 р. — перед наступом радянських військ табір в Гіртенберзі почали евакуювувати. Жінок змусили йти пішки 170 км до головного табору в Маутгаузені. Цей шлях 342 бранки долали за два тижні і лише 17 квітня прибули до табору. Дорогою ув'язнені неодноразово тікали, 10 квітня охорона навіть розстріляла сімох жінок за спробу втечі⁵². Але це не зупинило решту. В ніч на 16 квітня із колони зникло 48 полонянок, серед них була і Валентина Сукало з подругами, яка дочекалася визволення, жебракуючи по австрійських селах.

Табір в Амштеттені (за 40 км від Маутгаузена) став ще одним філіалом, куди направили 500 ув'язнених із Равесбрюка 20 березня 1945 року. Тут жінки повинні були розбирати руїни розбомбленого вокзалу. Того ж дня відбулося жадливе бомбардування околиць міста та

⁵⁰ Інтерв'ю з Іваном Фенем див.: В'язні з України в концтаборі Маутгаузен : історія та пам'ять. — С. 203.

⁵¹ Інтерв'ю з Сукало Валентиною Романівною, Internationales Sklaven- und Zwangsarbeiter Befragungsprojekt, Київ. 26.05.2005. Інтерв'юєр Т. Пастушенко. А також: В'язні з України в концтаборі Маутгаузен : історія та пам'ять. — С. 223–224.

⁵² Baumgartner A. Die vergessene Frau von Mauthausen. — S. 140.

навколишніх сіл. Близько 300 літаків скинули бомби на невеликий лісовий масив. Загинули сотні людей, у тому числі 34 жінки, сотні було поранено. Як з'ясував уже в наш час вже згадуваний вище австрійський дослідник Андреас Баумгартнер, бомбардування сталося випадково. Лютчики Антигітлерівської коаліції не знайшли визначеної цілі, а повертатися на аеродром із вантажем не мали права, тому скинули смертельний вантаж де прийдеться⁵³. Пекло бомбового нападу детально описують Варвара Гриценко, Акуліна Параскевич, та Валентина Сехіна, чії уривки зі спогадів про ці події опубліковані у книзі⁵⁴ та на сайті «Та сторона». Домнікії Скибі, разом із чотирма іншими дівчатами, вдалося скористатися безладом і втекти. До приходу Червоної армії вона жила в австрійській родині, яка прихистила українських дівчат.

Після війни колишні ув'язнені жінки з України, та й Радянського Союзу загалом, не створили власної оповіді про концтабір Маутгаузен. Їх досвід виживання залишається практично не відомим. Про жінок у нацистських концтаборах у радянські часи було опубліковано всього декілька книжок, які присвячені переважно табору в Равенсбрюку⁵⁵. Інтерв'ю зібрані на початку 2000-х років під час міжнародних проектів у цьому контексті представляють унікальний матеріал. Для цих жіночих спогадів характерна відсутність пафосу і героїчної риторики, хоча кожна оповідачка брала участь або у антинацистському підпіллі, або неодноразово тікала з місця роботи. Головним лейтмотивом їх спогадів залишається розповідь про тяжкі, випробування, знущання, які їм довелося винести. Коротке емоційне висловлювання Домнікії Скиби, яке можна назвати «одою свободі», певною мірою пояснює мотивацію вчинків цих жінок та їх стимул до боротьби за виживання:

«Я нічого не хотіла, лише умерти, вийти за ці стіни, на свободу вийти, в общем, вийти на волю і померти. Не там, не за тими стінами, не за тим током, не за цими прожекторами. Шоб вмерти, тільки не там»⁵⁶.

⁵³ Baumgartner A. Die vergessene Frau von Mauthausen. — S. 168.

⁵⁴ В'язні з України в концтаборі Маутгаузен : історія та пам'ять. — С. 224–226.

⁵⁵ Никифорова, А. Это не должно повториться. — Москва: Воениздат, 1958; Они победили смерть: Сборник воспоминаний бывших узниц фашистского женского концлагеря Равенсбрюк / Ред.-сост. В. Кудрявчикова; Лит. запись А. Масалкиной. — Москва: Политиздат; 1959 — 255 с.

⁵⁶ Інтерв'ю з Домнікією Скибою (Шарко) Запис інтерв'ю 27.09.2002, інтерв'юер Ірина Островская. Архів меморіалу Маутгаузен, ОН/ЗР1/482; Та сторона [Електронний ресурс] : <http://archive.tastorona.su/documents/e2da80784263a5541dcf6a40c5c57f36#>

Українські націоналісти

Найбільш згуртованою групою українських в'язнів у концтаборі Маутгаузен були члени революційного крила Організації Українських Націоналістів, ще їх називали в нацистських документах *Bandera-Gruppe*. Вони першими, серед полонених з України, стали публікувати спогади про пережите⁵⁷, створили громадську організацію «Світова ліга українських політичних в'язнів», почали опікуватися вшануванням пам'яті. Основна група українських націоналістів потрапила до нацистських концтаборів після проголошення Акту відновлення Української держави 30 червня 1941 р. Загалом, нацисти заарештували близько 80% керівництва ОУН(б). До Захсенгаузену потрапили Степан Бандера та Ярослав Стецько, до Аушвіцу — Микола Климишин, Лев Ребет, автор «Десятьох заповідей українського націоналіста», Степан Ленкавський рідні брати Степана Бандери — Василь та Олександр, а також ще 65 членів революційного крила ОУН. Першого жовтня 1943 року до Аушвіцу прибув транспорт зі Львова із бранцями тюрми на Лонцького, серед ув'язнених були молоді підпільники, а також учасники Української повстанської армії. Загалом, за даними Світової ліги українських політичних в'язнів, із 250 бандерівців в Аушвіці загинуло біля трьох десятків⁵⁸. У спогадах очевидців вони залишили по собі образ добре згуртованих, але одночасно й дещо ізольованих полонених. Богдан Сідельник так згадував про цю категорію в'язнів Маутгаузена: «Вони були націоналісти, всі вони були за Бандеру і вони з ніким не хотіли мати контактів, вони трималися всі разом. Їх разом водили на всякі роботи, на самі тяжкі роботи, бетонні роботи. [...] І вони так тою групою трималися, переїздили з місця на місце і всі тримались разом. Вони всі були оден за другого, оден за всіх»⁵⁹.

Коли почалася евакуація концтабору Аушвіц, всіх в'язнів «групи Бандери» 18 січня 1945 р. також відправили в марш. Величезний

⁵⁷ Данський О. Хочу жити! Образки з німецьких концентраційних таборів. — Мюнхен: Українська видавнича спілка. 1946. — 162 с.; Мірчук П. У німецьких млинах смерті. Спогади з побуту в німецьких тюрмах і концлагерях 1941–1945. — Нью-Йорк, Лондон: Український союз політичних в'язнів. — 1957. — 325 с.; Марунчак М.Г. Система німецьких концтаборів і політика винищення в Україні. — Вінніпег–Канада, 1963. — 165 с.; В боротьбі за українську державу [Текст] : есеї, спогади, свідчення, літописання, документи Другої світової війни / Світова ліга українських політичних в'язнів; ред. М.Г. Марунчак. — Вінніпег [та ін.] : [б.и.], 1990. — 1294 с.; Марунчак М.Г. Українські політичні в'язні в нацистських концентраційних таборах. — Вінніпег–Канада: Світова ліга українських політичних в'язнів, 1996. — 364 с.

⁵⁸ Марунчак М.Г. Українські політичні в'язні в нацистських концентраційних таборах, 1996. — С. 136

⁵⁹ В'язні з України в концтаборі Маутгаузен : історія та пам'ять. — С. 194, 199.

транспорт налічував 5714 чоловіків і за тиждень 25 січня 1945 року прибув до Маутгаузена. Як згадував Богдан Качор: «Там почалося нове знущання. Бо ніби казали, що треба в лазні скупатися нам. Транспорт привезли багатотисячний. А купали по двадцять чи двадцять п'ять чоловік, знаєте. І то так: раз — гаряча, раз — зимна вода. Потім, виганяли на мороз — і чекайте, щоб вам дали якусь білизну. І так, значить, одні штанці завеликі, а сорочка — замала. Взагалі все таке, неконтрольоване. Але ми то Дантове пекло (*сміється*) перейшли якось»⁶⁰. За три доби аушвіцький транспорт зареєстрували у Маутгаузені й 29 січня відправили по різних філіях. Згідно зі списками, які зібрали й опублікували по війні колишні в'язні, сюди прибуло з Аушвіцу 189 оунівців⁶¹. На всіх зазначених осіб в базі архіву Меморіалу Маутгаузен та в онлайн-архіві Арользена є персональні документи. Українці отримали номери у межах чотирьох тисяч: від 117791 (Гудима Михайло) до 120297 (Собків Мирослав) і, відповідно, потрапили в різні робочі команди. Невелику частину прибулих в'язнів направили в Гузен, більшість направили спочатку до Мельку, а пізніше, в квітні 1945 року до Ебензее. В'язнів, які отримали номери після «119190», відразу відправили до зовнішньої команди з кодовою назвою «Цемент», тобто в Ебензее. Всього у цей день прибуло з Маутгаузену 1999 в'язнів⁶². Табір, збудований високо в горах поблизу мальовничого озера Ебензее, став справжнім пеклом для полонених. Тут від листопада 1943 року непосильною рабською працею в'язнів побудували підземний лабіринт із залізничною гілкою, де планувалося розмістити з декілька десятків підприємств: завод з випробувальним стендом для випуску міжконтинентальної ракети, для виробництва двигунів для танків та літаків, нафтопереробне підприємство. В Ебензее полонені жили в гірших умовах ніж в інших філіях. Зима була безкінечно довгою, наприклад у 1943 р. вона почалася у листопаді, а останній сніг розтанув у червні 1944 р. Працювати доводилося по 10–11 годин, величезним дефіцитом був одяг та взуття, не вистачало на всіх навіть табірної роби. «Праця в Ебензее була сконцентрована штольнях. Постійно працювали тут в три зміни. Народ падав з ніг, бо не мав сил вдержатись при праці. З праці поверталися похорони, бо німецьких в'язнів треба було доставити

⁶⁰ В'язні з України в концтаборі Маутгаузен : історія та пам'ять. — С. 169.

⁶¹ Мірчук П. У німецьких млинах смерті. Спомини з побуту в німецьких тюрмах і концлагерях 1941–1945, 1957. — С. 219–222.

⁶² Freund Florian. Die Toten von Ebensee — Analyse und Dokumentation der im KZ Ebensee umgekommenen Häftlinge 1943–1945. Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes, Wien 2010. — S. 428.

до апелю»⁶³. Коли в 1945 році сюди масово почали прибувати транспорти з евакуйованими сталася справжня гуманітарна катастрофа, не вистачало місця на нарах, одягу, їжі, лютувала дизентерія. Смертність серед в'язнів в останні місяці існування табору зростала у геометричній прогресії. У лютому померло 704 в'язня, у березні — 1752, у квітні цей показник майже подвоївся до 3102 осіб, а за перші п'ять днів травня пішло на той світ 1116 чоловік⁶⁴. На прибулих із Мелька оунівців їх товариші по Аушвіцу, яких сюди направили на декілька місяців раніше, справили гнітюче враження. «Друзі, яких ми застали ще живими, дослівно ми їх не пізнали, — згадував Михайло Марунчак. І далі продовжував: Це були вже шкелети, які не мали сили дістатися своїми власними силами на своє двоповерхове ліжко. Я був шокований, коли зустрів колись бадьорого Юліяна Савицького, що в Аушвіці допомагав нам щедрою рукою «з-під поли», обділював всіх, а тут не в силі був вдержатися на ногах. Цілий табір з такими в'язнями виглядав дуже понуро. Світили обличчями ще ті, які дістали сюди з останніх цугангів. Кожний, однак, сверлив в своїй голові і роздумував над тим, як довго буде можна видержати в тій урядовій трупарні»⁶⁵. Загалом у цій філії концтабору загинуло 8106 бранців різних національностей — це понад 33% від загальної кількості ув'язнених. Із «групи Бандери» не дочекалося визволення буквально лічені дні 32 в'язня⁶⁶. Ця трагедія була особливо болісною, адже майже три роки товариші боролися за життя у нацистських концтаборах і померли, коли вже чутно було канонаду військ союзників. Ебензее залишається для них найбільш трагічним місцем пам'яті. Саме тут у 1995 році за ініціативи та фінансування Світової ліги українських політичних в'язнів було споруджено перший пам'ятник українським в'язням концтабору Маутгаузен.

«Цивільні росіяни»

Найбільше в'язнів з України було серед «цивільних росіян» або «політичних росіян», як позначали у табірній документації громадян Радянського Союзу. Першими прибула до Маутгаузена 23 травня 1942 року група остарбайтерів, арештованих на початку березня 1942 року

⁶³ *Марунчак М.Г.* Українські політичні в'язні в нацистських концентраційних таборах, 1996. — С. 178.

⁶⁴ *Freund F.* Die Toten von Ebensee — Analyse und Dokumentation der im KZ Ebensee umgekommenen Häftlinge 1943–1945. Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes. — Wien, 2010. — S. 337.

⁶⁵ *Марунчак М.Г.* Українські політичні в'язні в нацистських концентраційних таборах, 1996. — С. 182.

⁶⁶ Там само. — С. 196.

поліцією Мюнхена за втечу з роботи⁶⁷. Третього червня 1942 року у концтабір із Нюрнберга доправили 60 втікачів. Всі хлопці були з України. Першим зареєстрували як «політичного росіянина» 15-річного Грицька Шелученка (№ 9937) із Київської області, наступним був 18-річний Віктор Пугач (№ 9938) з Дніпропетровська⁶⁸. Серед цих перших в'язнів значиться і Роман Булькач (№ 9992/47531) із Дніпропетровщини, по війні — активний учасник вшанування пам'яті жертв нацистських концтаборів, тривалий час був представником від України в Інтернаціональному комітеті Маутгаузен. У серпні 1942 року 124 «цивільних росіянина» прибуло з поліції Відня, у жовтні — ще 90 чоловік з Праги. У 1943 році до центрального табору та філії Гузен надходять транспорти з в'язнями із тюрем Австрії, Баварії, протекторату Богемія та Моравія, також концтаборів Аушвіц, Флоссенбург, Бухенвальд, Штуттгоф, що пов'язане із залученням рабської праці на великих оборонних підприємствах Австрії, розбудовою нових філій, Ебензес, Мельк, Гузен II, Гузен III. З осені 1943 року до Маутгаузена приходять перші транспорти з в'язнями, яких евакуювали із таборів поліції безпеки та СД на території України, Балтійських країн, зокрема з Ігренського табору у Дніпропетровську. Упродовж 1943 року було зареєстровано близько 1400 «цивільних росіян»⁶⁹. У 1944 році наступ Червоної армії призвів до закриття нацистських концтаборів у Польщі, Чехословаччині, розпочалося масове звезення в'язнів до Австрії, тому кількість бранців у Маутгаузені збільшилася на 73000. У 1945 році найбільше українських в'язнів прибуло з Аушвіца, Грос-Розена та Равенсбрюка. Загалом, «російських цивільних робітників» було зареєстровано понад 22000⁷⁰, з яких приблизно дві третини складали жителі України. Таке припущення зроблене на основі аналізу бази даних Меморіалу концтабору Маутгаузен за прізвищами та місцем народження в'язнів.

Велика кількість в'язнів із Радянського Союзу — були дуже молодими, «малолітками», як їх стали називати у таборі. У різний час неповнолітні серед «цивільних росіян» становили від 55% у 1943-му, до 34% у 1945 році⁷¹. Загалом, у концтаборі Маутгаузен наприкінці березня 1945 року було зареєстровано 15046 в'язнів, яким ще не виповнилося

⁶⁷ Див. картку обліку Василя Свердлова з Умані та запис у книзі видачі номерів за 1942 рік Arolsen Archiv [Електронний ресурс] : https://collections.arolsen-archives.org/search/people/1791438/?p=1&s=Swerdlow&s_lastName=asc

⁶⁸ Arolsen Archiv [Електронний ресурс] : https://collections.arolsen-archives.org/search/people/1743996/?p=1&s=9937&s_lastName=asc

⁶⁹ В'язні з України в концтаборі Маутгаузен : історія та пам'ять. — С. 66.

⁷⁰ Там само.

⁷¹ Там само.

20 років⁷². Це були переважно поляки, в'язні з СРСР, Югославії, євреї з Угорщини та Польщі, італійці, французи, іспанці. Із неповнолітніх в'язнів у Маутгаузені створили спеціальну команду учнів каменотесів «Steinmetzlehrlinge». Немічних та хворих підлітків відправляли на чищення картоплі (Kartoffelschäler), прилаштовували допомагати на кухні, в госпіталі. Але більшість працювали нарівні з дорослими в каменоломнях, штольнях, на корчуванні дерев, будівництві доріг, на підприємствах з виробництва озброєння. Як згадував Богдан Сідельник, якому було на той час 17 років: «В тій картопляній команді я довго місця не загрів. Чому так? Та тому, що були в'язні котрі мали протекцію, і все собі підбирали легші команди, а мене малого звідтам викинули»⁷³.

Формальною причиною появи неповнолітніх у концтаборах дослідники вважають низку розпоряджень нацистського керівництва, спрямованих на боротьбу проти партизанів, евакуацію працездатних чоловіків під час відступу Вермахту на Сході. Так 5 липня 1943 року начальник штабу Верховного головнокомандування Вермахту фельдмаршал Вільгельм Кайтель видав наказ, згідно з яким усіх чоловіків віком від 16 до 55 років, які потрапили в полон під час антипартизанських акцій, необхідно направляти на роботу до Німеччини. Міністр внутрішніх справ Райху Гайнріх Гімmlер у своєму розпорядженні від 10 липня 1943 року уточнив, що на роботу слід направляти лише жінок, а полонених чоловіків із партизанських регіонів необхідно відправляти у концтабори. Міністр озброєння та амуніції Альберт Шпеєр 17 серпня 1943 року дав згоду на «вилучення» молоді віком від 16 до 17 років із населених пунктів в зоні дій групи армій «Південь» (територія України) для працевикористання в Німеччині⁷⁴. У 1944–1945 роках до концтабору стали прибувати тисячі дітей і підлітків польських та угорських євреїв, деяким із бранців ще не було і шести років. Таких в'язнів не завжди навіть реєстрували. Остання офіційна статистика за березень 1945 року подає інформацію про ув'язнення у Маутгаузені 3654 малолітніх євреїв⁷⁵.

Біографії колишніх в'язнів з України показують, що більшість неповнолітніх бранців становили цивільні робітники, яких ще навесні 1942 року (до згаданих вище постанов нацистських керівників) примусово вивезли на роботу до Райху. У 15 років забрали в Німеччину Миколу Алексеєнка та Олександра Сафронова, лише 16 років виповнилося

⁷² Hanz Maršálek. Die Geschichte des Konzentrationslagers Mauthausen. — S. 100.

⁷³ Див. спогади Богдана Сідельника у: В'язні з України в концтаборі Маутгаузен : історія та пам'ять. — С. 174.

⁷⁴ Hanz Maršálek. Die Geschichte des Konzentrationslagers Mauthausen. — S. 100–102.

⁷⁵ *Ibidem*, s. 103.

Вадиму Бойку, Володимирі Іванову, Йосипу Кічковському, Онуфрію Дудку, коли вони зважилися на втечу. У 17 років потрапили до концтабору Людмила Станєва, Валентина Сукало, Григорій Маркін, Богдан Сідельник, Яків Ломака⁷⁶. У 1943 році після декількох втеч, депортували на примусову працю 18-річних Ігоря Маліцького та Івана Феня⁷⁷. Характерно, що саме серед неповнолітніх було найбільше в'язнів з України. Володимир Іванов так згадує про цей факт: «Я был в одиннадцатом блоке, который выходил на *апельплац*. Барак, этот был *блок малолеток русских*. В основном, я вам скажу, там было восемьдесят процентов украинцы. Россиян было мало. Мы работали на каменоломне»⁷⁸.

А були ще зовсім діти. Серед арештантів «Дніпропетровського транспорту» значився 12-річний Володимир Горський, Максим Литвинов та Віктор Царіков (усі троє були 1931 р.н.), лише 13 років виповнилося «особливо небезпечним злочинцям» Петру Дворському, Івану Куліченко, Григорію Морія, Леоніду Слутсу⁷⁹. В'язні з України були серед 250 неповнолітніх бранців евакуйованих з концтабору Грос-Розен (20 червня 1944 року), та шеститисячного транспорту з Аушвіцу (25 січня 1945 року). Польські 12–13-річні підлітки потрапили до Маутгаузена після Варшавського повстання восени 1944 року. Малолітніх полонених з Білорусі депортували в Австрію після ув'язнення їх родин в Майданеку та Аушвіці. Загалом, у концтаборі Маутгаузен було зареєстровано 135 в'язнів 1930–1931 р.н. Більше половини хлопчиків (83) — становили угорські євреї, яких евакуювали з концтабору Аушвіц у декілька етапів: у травні-червні 1944 року та у січні 1945 року. Були також діти з Смоленської області, Італії, Югославії, Франції, Греції, Словаччини, навіть Швейцарії.

Тривалий час особистий досвід виживання у нацистській неволі дітей-ув'язнених залишався невідомим. Історію концтаборів творили дорослі бранці, відомі політичні діячі, учасники руху Опору. Основними авторами спогадів про концтабір у Радянському Союзі були військовополонені. Лише після розпаду СРСР, свою історію могли розповісти колишні неповнолітні цивільні робітники, яким у 1945 році не було ще й 20 років. Тому в спогадах, опублікованих у пострадянський період, винятковий інтерес становить погляд на концтабір і його полонених іншого

⁷⁶ В'язні з України в концтаборі Маутгаузен : історія та пам'ять. Біографічний довідник. — С. 320–338.

⁷⁷ Там само.

⁷⁸ Там само. — С. 161.

⁷⁹ База даних Архіву меморіалу концтабору Маутгаузен.

покоління в'язнів, яке до цього не мало права голосу, або голос його був не дуже відчутний.

Висновки

Питання, поставлені на початку цієї статті: «Хто такі українські в'язні концтабору Маутгаузен та скільки їх було?» передбачають однозначні відповіді. Але невизначеність існування Української держави у той час, складність історичних обставин, за яких потрапляли до нацистських концтаборів в'язні з українських територій, не дають можливості остаточно дати таку відповідь. Принаймні на цьому етапі. Проведене дослідження, результати якого опубліковані у збірнику «В'язні з України в Концтаборі Маутгаузен» (2019), вказало лише орієнтовні цифри — у 20 тис. в'язнів.

Залежно від історичного регіону проживання, соціального походження, гендерних чи вікових показників, бранці з України були зареєстровані у концтаборі серед різних категорій, відповідно й умов перебування були різними. Найбільш жорстокі умови утримання (після євреїв) були для радянських військовополонених, масова загибель яких з жовтня 1941 — до весни 1942 р. була обумовлена цілеспрямованим знищенням шляхом голоду та виснажливої праці. Унікальною є доля вцілілих так званих «Кугель»-ув'язнених, переважно офіцерів Червоної армії, яких з літа 1944 р. привозили у концтабір Маутгаузен для страти, а пізніше вбивали голодом і тортурами.

Статус інших категорій в'язнів, як то «цивільних російських робітників» або полонених українці в інших національних групах практично мало чим відрізнялися від загального становища бранців цього табору. Вживання залежало від випадку, індивідуальних комунікаційних здібностей і наближення до таборової мережі взаємодопомоги.

До важливих результатів цього дослідження слід віднести виокремлення долі жінок з України серед інших категорій в'язнів у концтаборі Маутгаузен. Всього було зареєстровано 236 українок із понад 3000 бранок різних національностей. Це були переважно ув'язнені із концтаборів Аушвіц та Равенсбрюк. Перспективним є також пошук та встановлення долі жінок із так званого «Дніпропетровського транспорту».

Питання української ідентичності не було важливим для більшості полонених з України, окрім однієї групи: кількості членів Організації українських націоналістів, які перебували у концтаборі Маутгаузен. Саме відновлення Української державності у 1991 р. демократизація суспільства, дослідження раніше табуованої історії поставило одночасно важливе питання самовизначення, зокрема пошуку української складової в інтерпретації подій Другої світової війни. Однією з цеглин цієї роботи є дослідження історії жителів України у нацистських концтаборах.

REFERENCES

- Baumgartner, Andreas, Bauz, Ingrid, & Winkler, Jean-Marie (Hrsg.) (2008). *Zwischen Mutterkreuz und Gaskammer. Täterinnen und Mitläuferinnen oder Widerstand und Verfolgung?* Wien: Mauthausenkomitee Österreich. [in German].
- Baumgartner, Andreas. (2006). *Die vergessene Frau von Mauthausen. Die weiblichen Häftlinge des Konzentrationslagers Mauthausen und ihre Geschichte.* Wien: Mauthausen Komitee Österreich. [in German].
- Berndl, Ruslana, Kaltenbrunner, Matthias, & Pastushenko, Tetiana. (Ed.) (2020). *Viazni z Ukrainy v kontstabori Mauthausen : istoriia ta pamiat.* Kyiv : Feniks. [in Ukrainian].
- Danskyi, O. (1946). *Khochu zhyty! Obrazky z nimetskykh kontsentratsiynykh taboriv.* Muenchen: Ukrainska vydavnycha spilka. [in Ukrainian].
- Freund, Florian. (2010). *Die Toten von Ebensee — Analyse und Dokumentation der im KZ Ebensee umgekommenen Häftlinge 1943–1945.* Wien: Dokumentationsarchiv des österreichischen Widerstandes. [in German].
- Iosylevych, A. (1964). *Pobedili smert.* Zapisky byvsheho uznyka hytlerovskoho kontslaheria. Kharkov: Prapor. [in Russian].
- Kaltenbrunner, Matthias (2012) *Flucht aus dem Todesblock: der Massenausbruch sowjetischer Offiziere aus dem Block 20 des KZ Mauthausen und die «Mühlviertler Hasenjagd». Hintergründe, Folgen, Aufarbeitung.* Innsbruck [u.a.]: Studien-Verl. [in German].
- Khodykin, Y. (1991). *Zhyvye ne sdaiutsia.* Moskva. [in Russian].
- Kudriavchykova, V., Masalkynoi, A. (Ed.) (1959). *Ony pobedyly smert: Sbornyky vospomynanyi byvshykh uznyts fashystskoho zhenskoho kontslaheria Ravensbriuk.* Moskva: Polytyzdat [in Russian].
- Malytskyi, I. F. (2005) Ternystyi put. In *My pobedyly smert. Vospomynanyia kharkovchan - byvshykh uznykov fashystskykh kontslaherei.* Kharkiv: Khark. nats. un-t ym. V.N. Karazyna, Khark. obl. sovet bortsov antyfashystskoho soprotyvleniya. [in Russian].
- Malytskyi, Ihor. (2018). *20-y blok ukhodyt na svobodu: esse-vospomynanye.* Kharkiv. [in Russian].
- Marsálek, Hans und Hacker, Kurt (Hgb.). (2003). *Das Konzentrationslager Mauthausen.* Wien: Österreichische Lagergemeinschaft Mauthausen, Mauthausen Komitee Österreich. [in German].
- Maršálek, Hanz. (1995). *Die Geschichte des Konzentrationslagers Mauthausen.* Dokumentation. 3. Auflage, Wien. [in German].
- Marunchak M. H. (Ed.) (1990). *V borotbi za ukrainsku derzhavu: esei, spohady, svidchennia, litopysannia, dokumenty Druhoi svitovoi viiny.* Vinnipeh: Svitova liga ukrainskykh politychnykh viazniv. [in Ukrainian].
- Marunchak M.H. *Systema nimetskykh kontstaboriv i polityka vynyshchuvannia v Ukraini.* Vinnipeh — Kanada, 1963. — 165 s.; [in Ukrainian].
- Marunchak, M.H (1996). *Ukrainski politychni viazni v natsystskykh kontsentratsiynykh taborakh.* Vinnipeh — Kanada: Svitova liha ukrainskykh politychnykh viazniv. [in Ukrainian].

Mirchuk P. (1963). *U nimetskykh mlynakh smerti. Spomyny z pobutu v nimetskykh tiurmakh i kontslaheriakh 1941–1945*. Niu-York, London: Ukrainskyi soiuz politychnykh viazniv. [in Ukrainian].

Nykyforova, Antonyna. (1958). *Eto ne dolzhno povtorytsia*. Moskva: Voenizdat. [in Russian].

Pastushenko, T., Shevchenko, M. (Ed.). *Ukrainski viazni kontstaboru Mauthausen: Spohady tykh, khto vyzhyv*. Kyiv: Oleny Telihy vydavnytstvo. [in Ukrainian].

Piliar, Yuryi. (1963). *Liudy ostaiutsia liudmy*. Moskva: Molodaia hvardyia. [in Russian].

Pirohov, A. Y. (1962). *Etoho zabyt nelzia: [Vospomynania byvsheho voennoplennoho]*. Odessa : Knizhnoe izdatelstvo. [in Russian].

Sakharov, V.Y. (1959). *V zastenkakh Mauthausena*. Symferopol: Krymizdat. [in Russian].

Tsurkan, Yu. P. (2017). *Poslednyi kruh ada*. Moskva. [in Russian].

Tsurkan, Yuryi Pavlovych. (1967). *Poslednyi kruh ada / [Lyt. obrabotka M. Stavnytsera] ; [Predysl. Yu. Uschenko]*. Odessa : Maiak. [in Russian].

Tsymkalo, N. (1965). *Zhyvye iz "Bloka smerti" (Plamia hneva. Ocherki. Vspominania. Dokumenty. Sbornik. Donetsk*. [in Russian].

Tetiana Pastushenko,

Candidate Degree, Research Associate,

Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine
(Kyiv), Ukraine, tetiana_p@ukr.net

PRISONERS FROM UKRAINE IN MAUTHAUSEN CONCENTRATION CAMP: HOW MANY WERE THERE AND WHAT DO WE KNOW ABOUT THEM?

The history of Nazi concentration camps is one of the most researched pages of World War II. The history of Ukrainians in Nazi concentration camps is a new and virtually unknown question. This article presents the results of the project "Prisoners from Ukraine in the Mauthausen Concentration Camp: History and Memory". The main aim of which was to answer the question of who were the prisoners from Ukraine and how many were there? How do they remember and what do they say about the survival in the Mauthausen concentration camp?

The research was conducted on the basis of the archives of the Memorial of the former Mauthausen concentration camp, the Federal Archives of Germany in Berlin, Internet resources: The International Archive of Nazi Persecution in Bad Arolsen and the Generalized Database, Russian Federation «Memorial», Oral History Archive «Other Side» of the International Society «Memorial»(Moskva). Memoirs of former prisoners of concentration camp recorded and published in Ukraine during the various oral history projects were also used.

In the complex system of registration and categories of concentration camp prisoners, prisoners of Ukrainian nationality were not singled out. In the camp office,

prisoners from Ukraine were classified into the following categories: "Soviet prisoners of war," "Russian civilian workers," "Poles," "Czechs," and "Slovaks".

The source for calculating the total number of prisoners from Ukraine was the database of registered prisoners of the Mauthausen concentration camp, the book of numbers of prisoners in the concentration camp and the book of death registration. To date, materials on "Soviet prisoners of war" and "civilian Russians" have been processed. The lists of prisoners and civilians from the USSR is indicated their place of birth. We selected prisoners who came from the settlements of modern Ukraine. Thus, we have identified more than 20,200 Ukrainian prisoners.

Key words: *World War II, Ukraine in WWII, Nazi concentration camp, Mauthausen concentration camp, Soviet prisoners of war, Ukrainian victims of Nazi.*